

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ІРАНУ НА ЗЛАМІ XVIII-XIX ст.

Охарактеризовано державний лад, внутрішню політику, армію та зовнішньополітичні зв'язки Ірану в період від приходу до влади Ага Моахмед-шаха Каджара до початку першої російсько-іранської війни.

Ключові слова: Іран, Персія, Каджари, Ага Мохаммад-шах, Фетх Алі-шах, Аббас-мірза.

Охарактеризовано государственный строй, внутренняя политика, армия и внешние сношения Ирана в период от воцарения Ага Мохаммед-шаха Каджара до начала первой русско-иранской войны.

Ключевые слова: Иран, Персия, Каджары, Ага Мохаммад-шах, Фетх Али-шах, Аббас-мирза.

The article contains a brief description of political system, domestic policies, armed forces and foreign affairs of Iran during the period from the Agha Muhammad Khan Qajar till the beginning of the first Russo-Persian war.

Keywords: Iran, Persia, Qajars, Agha Muhammad Shah, Fath Ali Shah, Abbas Mirza.

На зламі XVIII-XIX ст. в Центральній Азії відбулися істотні зміни, які вплинули на всі сфери життя в цьому регіоні. В першу чергу, вони були пов'язані з експансією європейських держав на Схід і зі входженням країн Азії в орбіту глобальних геополітичних процесів. На той момент Іран щойно вийшов з епохи громадянських війн, які тривали кілька десятиріч. На початку 90-х років XVIII ст. до влади в Ірані прийшла тюркська династія Каджарів. Нова династія стикнулася з раніше не відомими проблемами: окрім питання розбудови вцент зруйнованої економіки і приборкання сепаратистських рухів, шах Фетх-Алі (1772-1834) і його син Аббас-мірза (1789-1833) мусили правильним чином реагувати на зміни в навколишньому світі. На початку XIX ст. активізувалися відносини Ірану з Великобританією, Францією і Росією. Дії перших Каджарів в зовнішньополітичній царині отримують неоднозначну оцінку від істориків різних країн. Щоб правильно зрозуміти мотиви тих чи інших вчинків правителів Ірану, слід дослідити загальне становище цієї країни на зламі XVIII-XIX ст. Завдання даної роботи полягає

в тому, щоб охарактеризувати політико-економічне становище іранської держави в перші роки правління династії Каджарів і виявити закономірності, які вплинули розвиток Ірану і на його відносини з іншими країнами у першій половині XIX ст.

Основну базу доступних українському дослідникові джерел з суспільно-політичного становища Ірану наприкінці XVIII – на початку XIX ст. становить архів російських консульських установ, що діяли на території Ірану протягом останньої чверті XVIII ст. і спогади емісарів, яких уряди європейських країн посилали в Іран для налагодження зв'язків із цією країною. Найбільш повну картину суспільно-політичного життя Ірану у вказаний період містять праці Ж. М. Танкуаня «Листи про Персію...» [16] і Джона Малколма «Історія Персії» [14]. У XX сторіччі історію Ірану ретельно досліджували радянські науковці. Серед багатьох істориків тієї доби, які займалися новою історією Ірану найбільш повно висвітлили внутрішнє становище цієї держави в досліджуваній період М. С. Іванов (праці «Нарис історії Ірану» [6] й «Історія Ірану» [7]) і Н. Г. Куканова («Нариси з історії

російсько-іранських торгівельних відносин...») [9]. Згідно з картотеками Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і Національної історичної бібліотеки України, ні в Україні, ні в Росії не було видано жодної спеціалізованої праці з історії Ірану цієї доби. Проте певна цінна інформація щодо державного ладу та зовнішньої політики цієї країни містяться в монографіях сучасного російського дослідника міжнародних відносин С. А. Сухорукова «Іран між Англією і Росією» [11] і в деяких статтях історика економіки Н. М. Мамедової [10]. На Заході даним періодом історії Ірану активно займається Міжнародна асоціація з вивчення Каджарів (IQSA), яка нещодавно представила результати своїх досліджень з історії Ірану в колективній монографії «Війна і мир Каджарського Ірану» [18].

Державний лад Ірану на зламі XVIII-XIX сторіч мало відрізнявся від державного ладу інших тогочасних монархій мусульманського світу. За визначенням професора М. С. Іванова, з яким, в цілому, погоджуються сучасні історики, Іран під правлінням перших Каджарів являв собою класичну азійську абсолютну монархію, тобто державний апарат повністю залежав від особи, яка займала трон [7, с. 221]. Дійсно, влада шаха не була обмежена жодним законодавчим актом, представницьким органом чи більш-менш самостійною військовою силою. Сучасники-європейці вважали, що влада шаха є абсолютною не тільки в порівнянні з західними монархіями, але й навіть у порівнянні з сусідньою Туреччиною, де формально всевладний султан мусив враховувати позицію могутніх візирів і норовливих яничарів [16, т. 1, с. 248]. З іншого боку, окремі чиновники перського дивану мали величезний вплив шаха. Наприклад, від приходу до влади Ага Мохаммед-шаха до 1808 року жодне важливе рішення в державі не приймалося без участі садр-азама Ібрагім-хана [7, с. 219-221].

Зрозуміло, що фактично влада шаха залежала від безлічі зовнішніх чинників, але шахи не вважали ці чинники визначальними. Перший шах династії Каджарів, Ага Мохаммед (1741-1777), добився від свого

оточення беззаперечної покори «правом меча», а другий, Фетх Алі, був упевнений, що обраний Богом, і звертав мало уваги на події в навколишньому світі, за що отримав від сучасника британського політика Джеймса Бейлі Фрезера прізвисько романтика на престолі [17, с. 148].

Слабким боком державного ладу Ірану була відсутність порядку престолонаслідування. Чинний шах мав право призначити спадкоємцем трону будь-кого зі своїх синів чи навіть іншого родича, але після його смерті, воля померлого монарха часто ігнорувалася. Протягом XVIII-XIX сторіч спадкоємцям нерідко доводилося довго доводити свої права на престол, а останнім доводом претендентів нерідко ставала збройна боротьба. Так Фетх Алі-шах мусив побороти чотирьох інших претендентів на престол, хоча задовго до смерті його попередника було оголошено, що саме Фетх Алі має успадкувати трон [9, с. 15].

Уряд перської держави не був усталеною структурою. Шах призначав першого візира (садр-азама, першого міністра) і трьох візирів: мостоуфі-аль-мамалека (міністра фінансів), менши-аль-мамалека (главу шахської канцелярії) і візира з військових справ. Інші сановники формально не були членами уряду, але фактично мали на шаха такий же великий вплив, як візирі. Серед них слід назвати церемонмейстера (ішиг-агасі), начальника феррашів (поліції), головного євнуха, начальника мисливців, начальника конюшень [7, с. 222]. Шахський гарем також брав участь в управлінні державою. Так, дружина Фатх-Алі-шаха Гульбадан-баджи, мала титули «сандукдар» і гуль од-доуле (казначей держави) [8, с. 16].

Джерела містять вельми суперечливу інформацію щодо адміністративного устрою Ірану за часів правління перших Каджарів. За М. С. Івановим та Н. О. Кузнецовою іранська держава на початку XIX ст. поділялася на віялети та еялети. Віялетами правили валі (генерал-губернатори, намісники). Існувало чотири віялети: Азербайджан, Хорасан, Фарс і Керман [6, с. 121]. До останньої чверті XVIII ст. п'ятим віялетом був Гюрджистан (Грузія), а титул валі Гюрджистану носив

Картлійський цар [18, с. 28]. Хоча 1783 р. цар Картлі-Кахетії Іраклій II (1720-1790) відмовився від цього титулу і перейшов під покровительство Росії, правителі Персії називали його валі як мінімум до 1797 року [2, с. 159]. Правителів інших віялетів шах призначав з числа своїх родичів, найчастіше з синів. За Каджарів склалася традиція, згідно з якою намісником Азербайджану призначався спадкоємець престолу. Еялети в свою чергу поділялися на еялети (області). М. С. Іванов стверджує, що на початку XIX ст. існувало тридцять еялетів, об'єднаних у чотири віялети, які очолювали призначені шахом хакіми (губернатори). У спогадах французького мандрівника Ж.-М. Танкуаня зберігся перелік тринадцяти провінцій станом на 1807 рік: Гілян, Мазендаран, Перська Вірменія, Хорасан, Ділем, Азербайджан, Перський Курдистан, Ірак-Аджемі, Лурістан, Фарс, Ларістан, Бендерат і Керман [16, т. 1. с. 234-235]. Інший мандрівник, генерал де Гардан, того ж року нарахував 10 провінцій: в його переліку не було Перської Вірменії, Ділему, Ларістану й Бендерату, але була названа відсутня в переліку Танкуаня провінція Дергістан [12, с. 76]. І. М. Березін стверджує, що в сорокові роки існувало 12 провінцій і називає ті ж самі, що й Танкуань, крім втраченої 1828 року Перської Вірменії. В середині XIX сторіччя російський інженер І. Ф. Браламберг і англійський політичний діяч лорд Керзон нараховували близько 30 провінцій (29 і 31 відповідно), що приблизно співпадає з підрахунками М. С. Іванова, але суперечить його твердженню, що поділ на віялети й еялети зберігався лише до сорокових років XIX сторіччя [8, с. 111-112].

Розбіжності між різними підрахунками можна пояснити кількома причинами: по-перше, Іран в досліджувану добу не був централізованою державою, тому вельми складно відрізнити спадкового губернатора від самостійного данника чи васала. Кодифікованого законодавства, яке б визначало статус підданих шаха в цілому чи окремо, також не існувало. По-друге, деякі землі мали спірний статус: їхній безпосередній правитель міг вважати себе самостійним у той час, як шах вважав його своїм підданим.

Або ж правитель певної провінції вважав себе васалом перських шахів, але не визнавав Каджарів законними монархами. По-третє, адміністративний устрій був багатоступеневим: у правителів великих перських провінцій були власні васали, статус яких був таким саме невизначеним, як і статус їхніх сюзеренів. Наприклад, шах-заде Аббас-мірза був васалом свого батька перського шаха. Одним із васалів Аббас-мірзи був Єреванський хан (сардар), який мав і власних васалів, наприклад султана Шурагелі. При цьому кожен із названих чотирьох правителів проводив свою внутрішню і зовнішню політику. Наприклад, на початку XIX ст. правителі Шурагельського султанату без огляду на своїх трьох сюзеренів розглядали питання про перехід під російське покровительство [4, с. 30]. Подекуди піддані шаха навіть воювали одне з одним [6, с. 123].

Як правило васалами другого і третього порядку були хани – місцева родова знать, чия влада передавалася у спадок. Переважна більшість ханств утворилася під час громадянських війн XVIII ст., але деякі з них перетворилися на самостійні державні утворення зі стародавніх перських ульків [1, с. 12]. За підрахунками Г. Б. Абдуллаєва на території однієї лише сучасної Республіки Азербайджан існувало 12 ханств [1, с. 13]. Іноді хани були підпорядковані не безпосередньо шаху, а іншим ханам. Так, деякі правителі північного Азербайджану були васалами грузинського царя, який, у свою чергу, був васалом шаха [2, I, 180]. а у васальній залежності від Карабаського хана знаходилося п'ять вірменських мелікств [1, с. 12]. Підпорядкованість місцевої знаті центральному урядові виявлялися в тому, що місцеві правителі надавали військо шаху під час війни, а в мирний час сплачували податки в державну скарбницю. Фактично, місцева аристократія не завжди дотримувалася цих умов. Так, протягом усієї першої половини XIX ст. провінція Хорасан жодного разу не сплатила податків центральному урядові [6, с. 221].

Існував також звичай, за яким васально залежні від шаха правителі посилали в столицю аманатів: своїх родичів (як правило,

синів), які перебували у столиці в положенні почесних полонян. Їхнє життя і добробут залежали від того, наскільки лояльними до свого сюзерена були місцеві правителі. Наприклад, коли Ага Мохаммед-хан у дитинстві був кастрований, це мало служити покаранням для його батька Мохаммед Хусейна. Відмова надати аманата, як правило, розглядалася як зречення від васальної залежності і могла викликати жорстоку кару шаха. Втім, за свідченнями Джона Малколма, наймогутніші правителі областей нехтували обов'язком надсилати аманатів до шаха, залишаючись при цьому лояльними до престолу [15, т. II, с. 130].

Усі державні службовці сплачували з отримуваних посади плату в шахську скарбницю (*нішкеш*, дослівно, подарунок). Цей порядок стосувався як призначуваних чиновників, так і місцевих правителів, які успадкували свої посади від батьків. В працях радянських дослідників *нішкеш* розглядається як хабар [7, с. 221]. Проте, на наш погляд, ототожнювати *нішкеш* і хабарництво не можна, бо плата за посаду була загальноприйнятним і законним явищем в Ірані та в інших феодальних державах. З огляду на те, що *нішкеш* сплачувався щорічно, його скоріше можна розглядати як видозмінену феодальну повинність [16, т. I, с. 258-259].

Перське військо XVIII – XIX ст. було побудоване за феодальним принципом: шах скликав у походи васалів, які були зобов'язані надавати своє військо у розпорядження сюзерена. Коли цих військ не вистачало, використовувалися сили найманців, яких утримували за рахунок надзвичайних податків [5, с. 111]. Постійні війни XVIII ст. не сприяли модернізації перського війська. На початку XIX ст. основною силою іранського війська була кіннота, артилерія була наявна, але служба в цьому роді військ вважалася непочесною, що викликало нестачу канонірів [16, II, с. 167]. Військо Ірану було набагато менш мобільним, ніж європейські армії, через відсутність дієвої інтендантської служби: перси почали використовувати в армії тяглових коней лише після другого

приїзду Джона Мальколма, тобто після 1802 року [14, т. I, с. 230].

Міжнародні відносини Ірану на межі XVIII – XIX ст. були слабо розвинені. Навіть із урядом найбільшої сусідньої держави, Туреччини, регулярних дипломатичних відносин не було, а велося лише нерегулярне листування. Кордони перської держави не були чітко визначеними. Ага Мохаммед-шах і Фетх Алі-шах заявляли про відновлення перської імперії в кордонах держави Сефевидів, але значна частина цих земель за десятиліття громадянських війн XVIII ст. перейшла під вплив інших могутніх держав. Наприклад, Багдадський пашалик (сучасний південний схід Іраку) на зламі XVIII ст. фактично належав до Османської імперії, а Грузія – до Росії.

Зв'язки з західноєвропейськими державами мали епізодичний характер. Угоди, підписані з Францією всередині XVIII ст., які надавали імунітетні права й торговельні пільги французьким підданам фактично не діяли, так само як і угоди з Росією початку XVIII ст. Хоча європейські емісари час від часу бували при дворі шахів, між 1694 і 1797 роком в Ірані не побувало жодного повноцінного європейського посольства [13, с. 116]. Російське консульство, яке мало забезпечувати гідні умови торгівлі для російських купців в Ірані було засновано 1793 року в Баку. Наступного року воно було перенесене на острів Саро на південному сході Каспійського моря, а 1799 року – до міста Ензелі, де працювало до 1804 року [9, с. 171]. Наприкінці XVIII ст. почалося проникнення до Ірану емісарів з країн Західної Європи. Кілька місій, надісланих Революційною Францією, мали на меті пошук нових маршрутів зв'язку між Індією й Францією, а також пошук союзників у боротьбі з Англією на індійському субконтиненті. Водночас англійці через представників Британської Ост-Індської Компанії намагалися добитися реалізації власних інтересів, в першу чергу поширення англійської гегемонії на Центральну Азію. В силу багатьох чинників Фетх Алі-шах схилився до союзу з англійцями, який був

оформлений у вигляді договору між шахом і Ост-Індською Компанією 1800 р. [17, с. 379].

Незважаючи на відсутність формально узгоджених зовнішньополітичних стосунків, торгівля Ірану з європейськими державами розвивалася жваво. Перські купці вивозили до Росії шовк-сирець і бавовну, а купували у північних сусідів хутра, шкіри, тканини, олово, свинець, чавун і різноманітні вироби з металів [9, с. 181]. Подібні вироби до Ірану через порт Бушир ввозили й англійці, що з одного боку створювало конкуренцію між російськими і англійськими товарами, а з іншого – робило неконкурентоспроможними власне перські вироби. У другій половині XVIII ст. міжусобна боротьба в Ірані і походи Ага Мохаммада на Кавказ завдали великої шкоди російсько-перським торговельним зв'язкам на Каспійському морі і звели на нуль суходільну торгівлю. Але невдовзі після встановлення в Ірані династії Каджарів російсько-перська торгівля знову стала жвавою: вже 1804 року показники російського експорту до Ірану перевищили показники 1758 року в півтора рази, а відповідні показники імпорту зросли майже в два рази [9, с. 9, 12]. Зовнішньоекономічні зв'язки Ірану з більш віддаленими країнами, в тому числі з країнами Західної Європи реалізували вірменські купці [9, с. 177].

Релігійне життя Ірану мало вагомий вплив на громадсько-політичне життя Ірану. З часів шаха Ісмаїла I (1487-1524) правителі Ірану надавали підтримку шіїтам – невеликій (у порівнянні з сунітами) групі мусульман, для якої була характерною, серед іншого, строга ієрархія і чітка організаційна структура релігійної громади. Як показав час, вибір шіїзму як державної релігії був вірним кроком, завдяки якому різноманітні народи й племена Ірану, відрізняючись одне

від одного мовами, звичаями, зовнішністю, стилем господарювання, були консолідовані в потужну націю. На зламі XVIII-XIX ст. мусульмани-шіїти склали переважну більшість населення, проте правителі Ірану залишилися терпимими до іновірного населення, в тому числі до вірменів і юдеїв.

На відміну від сунітських держав, таких, як Туреччина, де правитель очолював одночасно і державний апарат, і умму, перське шіїтське духовництво було відносно самостійним від шаха і мало вплив на світську владу. Улеми (правознавці) й муджетхиди (богослови) мали виключне право на тлумачення Корану і релігійних переказів, які служили основою для укладання кримінальних і цивільних законів. Відтак навіть шах мусив радитись із ними, аби отримати підтвердження, що та чи інша його постанова відповідає духові Корана [6, с. 125]. Окрім впливу на процес законотворення, шіїтське духовництво користувалося контролем над системою освіти, а також над судами в селах і містечках (в містах паралельно з шариатськими існували світські суди *урфи*) [7, с. 223].

Іранська держава на зламі XVIII-XIX ст. являла собою абсолютну монархію, міць якої забезпечували феодальні відносини, військова сила й авторитет шіїтського духовництва. Головним орієнтиром у внутрішній і зовнішній політиці династії Каджарів було відновлення імперії, що розпалася в першій третині XVIII ст. Втім, на початку XIX ст. така стратегія не могла забезпечити стабільності, коли почалася активна експансія європейських держав у центральній Азії. Відсталість Ірану від західних країн дозволила зарубіжним політикам дедалі активніше втручатися в його внутрішні справи.

Джерела та література

1. Абдуллаєв Г. Б. Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-х – 80-х годах XVIII в. – Баку : АН АзССР, 1958. – 211 с.
2. Авалов З. Присоединение Грузии к России / З. Авалов. – СПб. : Типография Суворина, 1901. – 305 с.
3. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией / Под ред. А. Берге. В 12 т. Т. 1. – Тифлис : Тип. Главного управления Наместника Кавказского, 1866. – X, 816 с.
4. Давидян Г. М. Правовое положение Закавказья в составе Российской империи в XIX веке : [на правах рукописи] Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. – Москва, 2005. – 206 с.

5. Дубровин Н. Георгий XII. Последний царь Грузии и присоединение её к России. – СПб. : Типография Департамента уделов, 1867. – [244 с.]
6. Иванов М. С. Очерк истории Ирана. – М. : Политиздат, 1952. – 468 с.
7. История Ирана / под ред. М. С. Иванова. – М. : МГУ, 1977. – 988 с.
8. Кузнецова Н. А. Политическое и социально-экономическое положение Ирана в конце XVIII – первой половине XIX века / Н. А. Кузнецова // Очерки новой истории Ирана. – М. : Наука, 1978. – С. 5-121.
9. Куканова Н. Г. Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в XVIII – первой половине XIX в. / Мордовский государственный университет имени Н. П. Огарева. – Саранск, 1977. – 286 с.
10. Мамедова Н. М. Взаимные интересы России и Ирана и их эволюция / Н. М. Мамедова // Восток. – 2007. – № 4. – С. 129-135.
11. Сухоруков С. А. Иран между Британией и Россией: от политики до экономики / С. А. Сухоруков. – СПб. : Алетейя, 2009. – 173 с.
12. Journal d'un voyage dans la Turquie-d'Asie et la Perse fait en 1807 et 1808. – 126 p.
13. Kadjar Prince Ali. Les rois oubliés. L'épopée de la dynastie Kadjare / avec la collaboration de Sylvie Dervin. – 2me édition. – [s.v.] : [s.é], 335, [10] p.
14. Malcolm John. Sketches of Persia from the Journals of Traveller in the East. – London, John Murray, 1845. – 295 p.
15. Malcolm J. The History of Persia from the Most Early Period to the Present Time: Containing an Account on the Religion, Government, Usages, and Character of Inhabitants of the Kingdom. – New [Second] Edition. – Vol. II. – L. : John Murray, MDCCCXXIX [1829]. – 589 p.
16. Tancoigne J. M. Lettres sur la Perse et la Turquie d'Asie. Tome I. – Paris : Nepveu, libraire, passage des panoramas : T. 1. – MDCCCXIX [1819]. – 302 p.; T. 2. – MDCCCXIX [1819]. – 295 p.
17. The Cambridge History of Iran in seven Volumes / Edited by Peter Avery, Gavin Hambly and Charles Mellville. – V. 7. – Cambridge University Press, 1991. – 1096 p.
18. War & Peace in Qajar Persia. Implications Past and Present / Edited by Roxane Farmafarmian. – L. and N.Y. : Routledge, IQSA. – 2008. – 234 p.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.
Шкляж Й. М., д.і.н., проф.

© Ашурков Т. Т., 2013

Дата надходження статті до редколегії 30.11.2012 р.